

VISROKERIJ VAN HEERDE TE BRUNNEPE

SLAGERSPLEIN 20-22

8262 PE KAMPEN

CULTUURHISTORISCHE VERKENNING EN WAARDESTELLING

**BUREAU
VOOR
BOUWHISTORIE
EN
ARCHITECTUURGESCHIEDENIS
V.O.F.**

INHOUD

VOORWOORD	2
INLEIDING	3
VERGELIJKING	4
GESCHIEDENIS	5
CONSTRUCTIE	6
WAARDERING	8
LITERATUUR	9
AFBEELDINGEN	10
COLOFON	17

VOORWOORD

Ten behoeve van de Stichting ‘Vischrookerij Van Heerde en Reumer, Slagersplein te Brunnepe’ is op 5 maart 2007 een waardestellende verkenning gemaakt van de voormalige palingrookerij Slagersplein 20 en 22 te Kampen-Brunnepe bestaande uit een dubbel woonhuis, een haringinleggerij en een visrookerij met oorspronkelijk elf hangen.

Het doel van de waardestellende verkenning was om de cultuurhistorische waarde van dit complex te bepalen. Daartoe komen aan de orde de intrinsieke waarde en historische gelaagdheid van de gebouwen zelf, alsmede een vergelijking met bestaande visrookerijen, waarvan enkele met rijksbescherming.

De verslaglegging in dit rapport berust op een analyse van het gebouw zelf. Daarnaast is een beperkt literatuur- en archiefonderzoek uitgevoerd.

Onze dank gaat uit naar de heer R. Vahl voor zijn rondleiding in het gebouw en de heer B. Zandbergen voor de verdere informatie.

R. Stenvert
Utrecht, maart 2007

INLEIDING

Het principe van roken is dat de vis wordt verduurzaamd. Deze droogt in de warmte van het gesmoorde vuur, waarbij de bacteriën gedood worden door stoffen die in de rook aanwezig zijn. Er bestaan twee manieren van roken. Bij warm roken werd de vis gedurende twee tot drie uur gerookt, en tevens gaar gekookt, bij een temperatuur van minimaal 80 graden. Bij koud roken, vooral bedoeld voor de export, duurde het proces veel langer: van één dag tot drie dagen waarbij de temperatuur niet boven de 30 graden kwam. Te Brunnepe werd warm gerookt.

Het roken geschiedde in een zogeheten hang. Een dergelijke hang was circa een meter breed en varieerde in hoogte van drie tot tien meter, terwijl de diepte doorgaans circa vier meter bedroeg. De vloer was van vuurvaste steen en de muren opgetrokken uit baksteen, het dak met pannen gedekt en vaak van een kleine schoorsteen voorzien. De hang had aan de voorzijde een in tweeën gedeelde deur, soms aan beide zijden van een hang. Door wisselend de boven- of onderdeur te openen kon de roker een goede trek in de hang regelen. Houten deuren waren wel aan de binnenkant beslagen met zinken platen.

De vis werd eerst schoongemaakt, gepekeld en gespoeld en vervolgens aan zogeheten speten geregen. Dit waren stokken van circa één meter lengte. De speten werden op overlans tegen de beide wanden bevestigde houten balkjes geplaatst vanaf manshoogte tot aan de nok met een tussenruimte van dertig centimeter. De speten werden dwars in de hang geplaatst. Op de vloer werd een vuur gestookt en vervolgens gesmoord met zaagsel van eikenhout. Voor een smeulend vuur gebruikte men ook wel turfmoelm.

In de negentiende eeuw bevonden de meeste van de Nederlandse rokerijen zich rondom de Zuiderzee met concentraties in Monnickendam, Huizen en Volendam. De magerder Zuiderzeeharing was beter om te roken dan de vettere Noordzeeharing. In de periode van december tot mei, wanneer de vangst van haring stil lag, werd paling en makreel gerookt. Na de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 verdween de haring aldaar en schakelden de rokerijen over op overwegend paling die goed gedijde in het zoete water van het IJsselmeer. Tot na 1950 bleef het roken een hoofdzakelijk ambachtelijke nijverheid in kleine bedrijven, daarna geschiedde het roken vooral in veel grotere rokerijen, zoals de uit 1948 daterende visrokerij Muys te Spakenburg.¹ De rokerij in Brunnepe werd in 1955 stilgelegd.

¹ Volkers, Kees, *20 vensters op industrieel erfgoed in de provincie Utrecht: Een cultuurhistorische verkenning*, Utrecht 2006.

VERGELIJKING

De meest bekende rokerij is die van de Firma Groot uit Monnickendam uit het einde van de negentiende eeuw die - om plaats te maken voor koelcellen - in 1974 in vier delen van Monnickendam naar het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen werd vervoerd. Interessant is dat het hier gaat om een gebouw van vijf hangen, waar er later vier extra tegenaan werden gebouwd. Na een korte tussenruimte staan er nog twee hangen, hetgeen het totaal op elf brengt. In Enkhuizen heeft iedere hang een kleine schoorsteen. Belangrijk is op te merken dat de genoemde rokerij geen beschermd rijksmonument is, maar een onderdeel van de collectie van het Zuiderzeemuseum.

Uit de literatuur² is nog een aantal andere grotere rokerijen bekend langs de Noordzeekust, waarbij de oudste, de rokerij Schaap te Katwijk (1860-'70), kort na 1994 is gesloopt. Andere rokerijen zijn Kwakkelstein te Vlaardingen (1918, niet meer in gebruik), rokerij 'De Pijp' te Scheveningen (1920, sinds 1955 buiten gebruik), rokerij Van de Deijl te Scheveningen (1920, sinds 1993 buiten bedrijf) en rokerij S.H. Mey te IJmuiden (1928). De visrokerij Muys aan de Nieuwe Haven te Spakenburg (Oostmaat 5) is al genoemd. Zij werd in 1948 gebouwd voor de verwerking van Noordzeevis met twaalf grote hangen voor het roken van kabeljauw, paling, makreel en andere vissoorten.³

Van de kleinere ambachtelijke visrokerijen zijn er nog circa vijf bekend, waarvan er drie de status van rijksmonument hebben. Niet beschermd zijn de rokerijen Havenstraat 28 te Monnickendam uit circa 1920 en de na brand in 1943-'44 herbouwde rokerij Valkenaarstraat 25 te Huizen (zeven hangen).

De visrokerij Havenstraat 81 te Huizen is wel rijksmonument (mon.nr. 524277) en werd in 1859 gebouwd door de familie Regtdoorzee. Volgens de redengevende omschrijving kwam het gebouw in een aantal fasen tot stand en heeft het vier rookhallen met in totaal negentien hangen zonder schoorstenen. In 1927 volgde sluiting, waarna het complex tot 1984 aan verschillende aardewerkfabrieken onderdak bood. In 1987-'89 werd het herbestemd tot restaurant en tentoonstellingsruimte.

De visrokerij Leeg 6 te Lemmer is ook rijksmonument (mon.nr. 514991) en werd in de tweede helft van de negentiende eeuw gebouwd voor de familie De Rook. Het gaat slechts om één hang met een open nok. De oorspronkelijke tweede hang is gesloopt.

De visrokerij met woning Oude Schans 56-56a te Spakenburg is eveneens rijksmonument (mon.nr. 520416) en werd in 1877 gebouwd voor de visventer Willem Muijs. De rokerij bestaat uit vijf hangen. Op de nok zijn taps toelopende houten schoorstenen gezet met geknikte vuurvanger. De visrokerij heeft na de restauratie in 1990 een museale bestemming gekregen, waarbij de woning en de overige onderdelen van de visrokerij gereconstrueerd zijn naar de situatie voor de afsluiting van de Zuiderzee.

² Brinksma, J.D., Pie Rapportenreeks 5: *Slachterijen, vleeswarenindustrie en visverwerkingsinrichtingen*, Zeist 1994.

³ Volkers, Kees, *20 vensters op industrieel erfgoed in de provincie Utrecht: Een cultuurhistorische verkenning*, Utrecht 2006, p. 67.

GESCHIEDENIS

In 1844 verkocht het 'Heilige Geestgasthuis' uit Kampen, dat sinds 1732 eigenaresse van de gehele Bagijne-weide buiten de Hagenpoort was, een stuk grond gelegen aan de rivier de IJssel. Op die grond stond een steenoven. Voor de andere hoek van dit terrein werd in 1881 een vergunning verleend aan G.A. Kroes voor het oprichten van een rokerij. Op korte afstand daarvan werd aan de zuidzijde in 1886 door Gerrit Fahrenhorst een dubbelhuis gebouwd genaamd 'Molenzigt'. Dit huis is genoemd naar de verdwenen houtzaagmolen van Swart (eind 19de eeuw door bliksem verwoest) op het voormalige Berk-terrein aan de oostkant. In 1896 kwam dit huis in bezit van Gerrit Kroes die in 1898 het westelijke deel doorverkocht aan Hendrik Schinkel. Het oostelijke deel werd in 1901 eigendom van Hendrik van Heerde. Hij gaf opdracht tot de bouw van een nieuwe rokerij en ook in 1905 kreeg hij nog een vergunning voor uitbreiding. In 1913 (kan ook 1917) zijn vergrootte hij zijn bezit met een 'tweede' rokerij. Het westelijke deel kwam in 1917 in bezit van Pieter Reinierszoon Reumer die zijn deel in 1925 sterk uitbouwde. Ook is er nog sprake van verbouwingen in 1935 en 1948. Nadat de rokerij in 1955 ophoudt te bestaan kwam het complex in 1957 in bezit van de gemeente Kampen.

Hoewel uitgebreider onderzoek op zijn plaats zou zijn, kan een voorlopige bouwgeschiedenis het volgende beeld opleveren (afb. 1). Aan de noordoostkant van het complex verrees in 1881 een rokerij van vijf hangen (met de huidige - latere - nummering 8-4) (deel A). Inmiddels was in 1886 de dubbele woning gebouwd. In 1901 volgde de bouw van een tweede - iets hogere - tweede rokerij met twee hangen (de nummers 11-10) (deel B). De tussengelegen hang wordt, zoals al in 1901 gepland in 1905 ingevuld met de hang nummer 9 (deel C). In 1913 (of 1917) volgt een verdere uitbreiding aan de zuidzijde met drie hangen (deel D). Dit brengt het totaal aan hangen op elf. Een verdere uitbreiding aan de zuidzijde wordt niet meer gerealiseerd. Daar komt een hoge schuur, die later is vervangen door de huidige houten schuur. Op een bepaald moment, mogelijk rond 1905, is de noordgevel vervangen door een nieuwe gevel, maar deze gevel is en blijft wel de noordelijke afsluiting van de rokerij. Het westelijke deel van de woning werd in 1925 flink verbouwd. Uit die tijd dateren de gevelbepleistering en de vensters aan de westkant, evenals de bijkeuken aan de noordkant met de aansluitende haringinleggerij. In 1935 (of 1948) volgde de aanbouw van de garage aan de noordkant. Mogelijk ten gevolge van de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 liep de visvangst en daarmee ook het emplooi voor de rokerij terug en werden de hangen sinds die tijd gaandeweg tot schuren omgebouwd.

CONSTRUCTIE

Van het complex met haringinleggerij, dubbele woning en rokerij is de rokerij constructief het meest interessant.

Van de haringinleggerij kan gezegd worden dat inwendig een iets hogere vloer zichtbaar is met in het lage gedeelte de afvoerpijpen voor het water dat bij het schoonmaken van de vis nodig was. Ook de hoge, boven de werkbanken, geplaatste vensters zijn karakteristiek. De datering van (rond) 1925 is gebaseerd op het hoge trasraam met de iets hardere baksteen, afgesloten door een steensdikke rollaag. Dit materiaalgebruik is karakteristiek voor die tijd (afb. 5).

De dubbele woning is gebouwd in een voor die tijd gebruikelijke architectuur (afb. 3). De baksteentogen boven de vensters hebben hoekblokken en sluitstenen. Dit is de meest minimaal mogelijke afspiegeling van neorenaissancevormen. De dikke letters en het jaartal in de oeil-de-boefs hoort in die tijd, dat geldt ook voor de gepleisterde plint, de cordonband aan de zijde van de puntgevel en de gepleisterde lijst onder de dakgoot die op zich de meest minimale uiting van een klassiek hoofdstel is. Constructief belangrijk en opmerkelijk is het gebruik van gietijzeren goten en dito gootdragers. Inwendig is de indeling (van de oostelijke woning) heel gebruikelijk een voorkamer met (verdwenen) bedstede en schouw, een achterkamer en daartussen de trap naar de geheel open zolder (die oorspronkelijk onbeschoten was). Opvallend is dat op zolder de schouw een verbreding heeft waarin vleesproducten (zoals hammen en worsten) te roken gehangen konden worden (afb. 4). Op zich is dit een intrigerend feit dat op zolder vlees voor privé-doeleinden, en op het erf vis voor de verkoop gerookt werd.

De rokerij vormt het interessantste deel (afb. 2). Helaas konden in dit korte bestek niet alle hangen van binnen bekeken worden. Wel geven de vier fasen van het gebouw een goed inzicht in de verschillende, bij rokerijen toegepaste, constructies. Het huidige aanzien oogt een beetje rommelig, maar de bouwkundige kwaliteit van het gebouw is echter zeker niet zorgwekkend.

Het oudste deel (deel A) is in opzet symmetrisch en, voor een dergelijk functioneel gebouw, architectonisch verzorgd (afb. 2 en 6). In de architectuur waren oorspronkelijk twee spolia opgenomen in de vorm van zeventiende-eeuwse leeuwenkoppen (circa 1630). Van deze van elders afkomstige zandstenen ornamenten is nu een replica zichtbaar, het origineel is elders ondergebracht. Ook de hardstenen sluitstenen van de vijf hangen vertonen sporen van een afgekapte versiering. Van de verdwenen boven- en onderdeuren zijn er inmiddels weer enkele teruggevonden.

Inwendig is een aantal zaken opvallend. Vanwege het rookproces zijn in de kap geen houten panlatten, maar ijzeren toegepast. Ook hebben de hangen geen schoorstenen, maar geschiedt de rookafvoer via de kieren tussen de pannen en via de 'open-nok' (niet duidelijk is of oorspronkelijk een nokvorst tegen de regen was toegepast, of dat dit vanwege het rookproces juist achterwege werd gelaten (afb. 8). Deze constructiewijze is vermoedelijk regiobepaald; op andere plekken worden wel schoorstenen toegepast.

Uitzonderlijk is het metselwerk van de dwarswanden waar om de vijf lagen één laag circa vijf centimeter is uitgemetseld om zo een doorgaande lijst te vormen waarop de speten konden rusten (afb. 7). In de andere rokerijen worden hiervoor houten balkjes gebruikt. Dit is ook het geval in deel B, waarin de uitmetselingen zichtbaar zijn en opvallend genoeg ook aan de noordwand (tussen hang 10 en 9). Dit heeft tot gevolg dat in hang 9 duidelijk het verschil zichtbaar is met aan de zuidzijde de uitmetselingen en aan de noordzijde, op de

oorspronkelijke buitenwand, die daarom ook gevoegd was, later aangebrachte houten balkjes (afb. 9). Ook in deze hang is het oorspronkelijk buiten het deel A gesitueerde controlevenstertje zichtbaar (afb. 10). Opvallend is dat in deel D aan de binnenzijde een derde methode is toegepast en wel horizontale hoekstalen op de wand om daar de speten op te laten rusten. Ook dit was oorspronkelijk de buitenmuur van deel C. Aan de zuidzijde, ter plaatse van de houten schuur, zijn weer duidelijk de inmiddels kenmerkende uitmetselingen zichtbaar zijn. Dit anticiperen op toekomstige ontwikkelingen, zoals dat in de noordwand van deel B zichtbaar is, wordt ook wel bij andere functionele gebouwen, zoals fabrieken, aangetroffen.

WAARDERING

Van een afstand gezien lijkt de rokerij een onopvallend complexje, zeker naast het veel indrukwekkender fabriekcomplex van Berk dat inmiddels vrijwel geheel is verdwenen. Daarom is het complex ook aan alle inventarisatieaandacht in het verleden ontsnapt, zoals bij het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) dat zich tot doel stelde de architectuur van 1850 tot 1940 te inventariseren. Helaas was dat ten onrechte. Zeker gezien het feit dat na afronding van dit MIP is gebleken dat de meeste aandacht uit was gegaan naar de 'grote architectuur' en minder naar het industriële erfgoed, of in dit geval ambachtelijke nijverheid. Zo zijn in de Langstraat nog weinig leerverwerkende industrieën over en in Twente zijn goede voorbeelden van de vroeger talrijke textiel fabrieken zeldzaam. Ditzelfde geldt ook voor rokerijen in het voormalige Zuiderzeegebied.

Het zijn niet zozeer de architectonische of stedenbouwkundige kwaliteiten die dit complex zo belangrijk maken, maar vooral de constructieve en sociaal-economische. De historische gelaagdheid is goed zichtbaar aan het gebruik van de genoemde constructies die in deze combinatie, naar het zich nu laat aanzien, niet bij een der andere rokerijen aanwezig zijn. De rokerij vertoont, zoals ook gezien bij andere rokerijen, een duidelijk historische gelaagdheid met vier vormen van groei en - na sluiting - ook enkele fasen van hergebruik tot opslag. Die groei van het complex in combinatie met de dubbele woning en de haringinleggerij maakt het tot een bijzonder complex en veel meer dan de plaats van een toekomstige groenvoorziening. Juist de combinatie van dit complex nabij een vroegere insteekhaven van de IJssel, gecombineerd met de bestaande bloeiende aandacht voor historische scheepvaart en visvangst maakt dit complex van een vermeende planologische sta-in-de-weg tot een kans. Waar zou de vangst van historische visserij-demonstraties beter verwerkt kunnen worden dan in deze historische rokerij?

Verplaatsen is in dit verband daarom ook geen optie, omdat dan zowel de historische stedenbouwkundige samenhang verstoord wordt, maar het ook zeer de vraag is of de geschetste, zo belangrijke constructieve details bij herbouw elders bewaard zouden blijven.

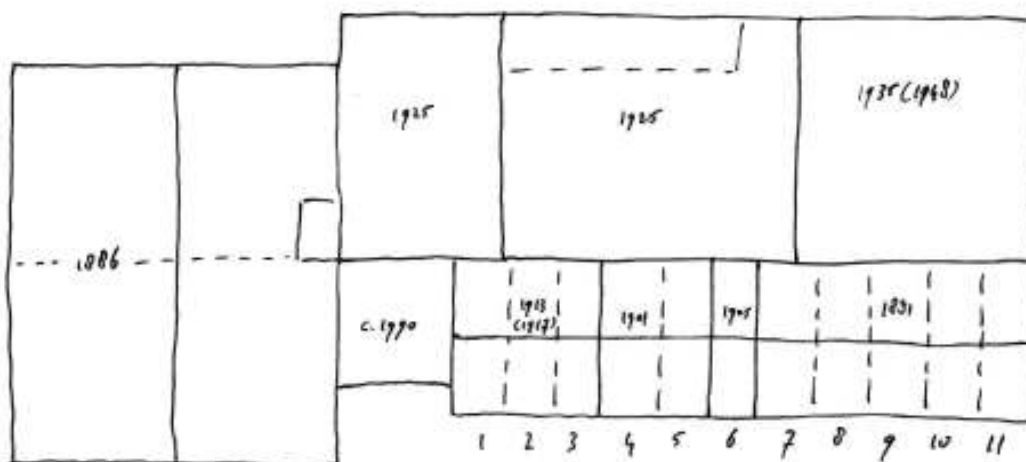
Concluderend kan gezegd worden dat het hier om een bijzondere rokerij gaat. In het kader van het door de overheid gevoerde Belvédère-beleid⁴ waarbij bestaande cultuurhistorische waarden bij het te ontwikkelen plangebied betrokken wordt, biedt dit kleine complex een uitgelezen kans voor een historische verbijzondering waar de relatie van de stad Kampen met de rivier op architectonische, planologische en toeristische wijze versterkt kan worden.

⁴ *Nota Belvedere: Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag 1999.

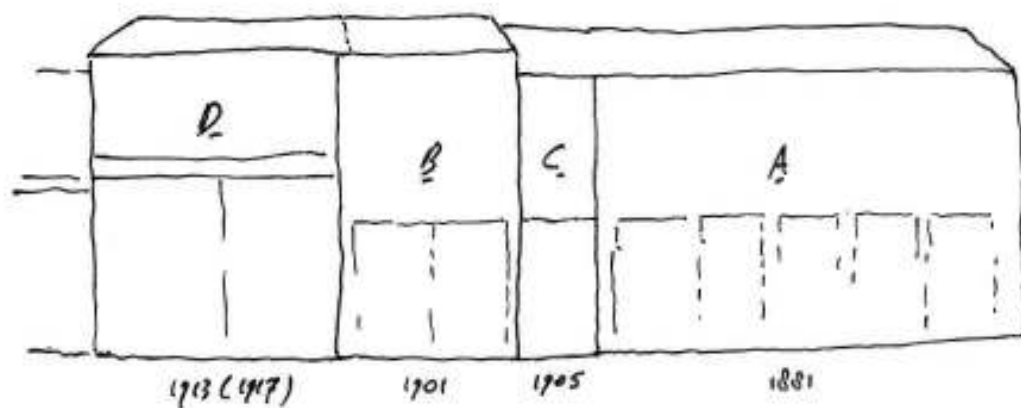
LITERATUUR

- Bakker, Peter e.a., *Rijksmuseum Zuiderzee Museum Enkhuizen: Gids Buitenmuseum*, Enkhuizen 1986.
- Brinksma, J.D., *Pie Rapportenreeks 5: Slachterijen, vleeswarenindustrie en visverwerkingsinrichtingen*, Zeist 1994.
- Hulzen, J.G. van, *Slagersplein 22 en 20*, s.a., s.l.
- Nota Belvedere: Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag 1999.
- Volkers, Kees, *20 vensters op industrieel erfgoed in de provincie Utrecht: Een cultuurhistorische verkenning*, Utrecht 2006.

AFBEELDINGEN

Afb. 1 Globale plattegrond van het complex.

Afb. 2 Fasering rokerij.

Afb. 3 Aanzicht van het complex vanuit het zuiden.

Afb. 4 Zolder oostelijke woonhuis met verbrede schouw waarin vleesproducten te roken gehangen konden worden.

Afb. 5 Complex gezien vanuit het westen met zicht op de haringinleggerij en daarachter de hogere kap van de rokerij.

Afb. 6 Rokerij gezien naar het woonhuis. Opvallend is ook het hogere deel (deel B en D waar langs de dakrand de omgebogen uiteinden van de stalen panlatten zichtbaar zijn.

Afb. 7 Toegang tot een hang met zichtbaar de duimen van de boven- en onderdeuren.

Afb. 8 De hang van deel B gezien naar de nok. De dubbele breedte is ontstaan door de verwijdering van de muur tussen hang 4 en 5. Goed zichtbaar zijn de stalen panlatten en de berookte uitgemetselde bakstenen lijsten.

Afb. 9 Gezicht in hang 9 naar boven met aan de linkerkzijde de uitgemetselde bakstenen lijsten en aan de rechterzijde de aan de muur bevestigde houten balkjes.

Afb.10 Het gietijzeren controleluikje in hang 9. Dit luikje bevond zich oorspronkelijk in de buitenmuur, waarvan de gevoegde muur nog getuigt.

COLOFON

VISROKERIJ VAN HEERDE TE BRUNNEPE
SLAGERSPLEIN 20-22
8262 PE KAMPEN

CULTUURHISTORISCHE VERKENNING EN WAARDESTELLING

Auteur: R. Stenvert

Datum: maart 2007

Opdrachtgever: Stichting ‘Vischrookerij Van Heerde en Reumer, Slagersplein te Brunnepe’

Redactie: K.M. Veenland-Heineman

Uitvoering: BBA, Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis v.o.f.
Julianaweg 1
3525 VA Utrecht
tel. 030-263 02 70, fax 030-263 01 81
e-mail. bbautrecht@worldmail.nl

© Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.